

KALÓ KRISZTINA

AZ ÚJRAFORDÍTÁS RENESZÁNSZA.
SHAKESPEARE *SZENTIVÁNÉJI ÁLOM* CÍMŰ DRÁMÁJÁNAK
MAGYAR FORDÍTÁSTÖRTÉNETE ÉS A FORDÍTÁSOK
ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE¹

1. rész²: *A Szentivánéji álom fordítástörténete*

A műfordításon belül a színpadi művek fordítása különleges helyet foglal el, hiszen a dráma műfaji sajátosságánál fogva – a vizualitáson kívül – szóbeliségre épül. Ebből következik, hogy a drámafordításnak nem elsősorban jól olvashatónak, hanem hallás után könnyen érthetőnek kell lennie. A fordító sosem feledkezhet meg arról, hogy egy színházi előadás alatt a közönség nem tud visszalapozni a szövegek könyvben, nem tudja befolyásolni a színészek beszédtempóját, és semmilyen módon nem tud időt nyerni, hogy átgondolhassa a hallottakat. Ezért minden szövegegységnek azonnal hatnia kell, és a teljes szövegnek hallás után is jól követhető, koherens egészet kell alkotnia. Különösen nem könnyű megfelelni a fordítási elvárásoknak, ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy drámaszöveg még gyorsabban veszíti el nyelvi frissességét, mint például egy prózai mű. Minden bizonnyal ez indokolja, hogy Shakespeare egyik leggyakrabban játszott darabja, a magyarul *Szentivánéji álom* címen ismert *A Midsummer Night's Dream* mára már legalább hét magyar változatban létezik: Arany János, Emőd György, Eörsi István, Csányi János, Nádasy Ádám, Jánosházy György és Gál Tibor fordításainak köszönhetően. Sőt, Balogh Géza bábszínházi átdolgozását is jegyzi a Színháztörténeti adattár, bár ez utóbbi Arany, Eörsi és Nádasy szövegének figyelembevételével készült.

Az eredeti mű keletkezését egyes Shakespeare-kutatók 1594–95 tájékára teszik (Campbell 1966: 540), amit többek között egy szövegutalásra lehet alapozni (II/1, Titánia említi a rendkívül esős 1594-es évet), míg mások egy évvel későbbre gondolják (Bevington 2019). A Campbell által szerkesztett Shakespeare-enciklopédia szerint abban egyetértenek a kutatók, hogy a darab egy magánelőadásra készült, minden bizonnyal nemesi családok sarjainak esküvői ünnepélyére. A szakirodalom szerint azonban más kutatók azt sem zárják ki, hogy az I. Erzsébet udvarában rendezett Szent Iván-napi ünnepségekre

1 A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

2 A tanulmány fordításelemzéssel foglalkozó 2. része a későbbiekben jelenik meg.

rendelték. A szerelem–esküvő tematikához Shakespeare vélhetően számos forrást használt. Egészen nyilvánvalónak tűnik, hogy Zuboly és a számára ötletéhez Lucius Apuleius *Aranyszamár* című művének William Adlington 1566-ban kiadott angol fordítása szolgált alapul. Pyramus és Thisbe története Ovidius *Átváltozás* című munkájához köthető. Theseus és Hyppolyta története kapcsán bizonyítottan tekinthetjük Chaucer lovagmeséjének közvetlen hatását (*Canterbury mesék, A lovag meséje*) és Plutarkhos *Párhuzamos életrajzok* című művéből a Theseus-ra vonatkozó részt (Brooks 1979: lix). Egyértelmű a *commedia dell'arte*-ből átvitt motívum, szerelmespárok párhuzamosan futó és összefonódó története, és Twyning kapcsolatot vél felfedezni a szerelmesek megpróbáltatásai és a *Der Busant* című koraközépkori német elbeszélő költemény között (Twyning 2002: 77). Kevésbé bizonyítható, mégis valószínűsíthető, hogy ezeken kívül Shakespeare színhagyomány útján ismert népi történetekből is merített. Különböző utalásokból arra lehet következtetni, hogy már 1600 előtt színpadra vitték a darabot, de dokumentálva csak a 1604. január 1-jei londoni bemutatóról tudunk (Brooks 1979: lvii). Kéziratból nyomtatásba több változatban is került a színdarab, a leghitelesebb szövegnek a Shakespeare műveit egybe gyűjtő, 1623-ban megjelent *Első folio (First Folio)* kiadást tekintjük.

A korlátozott kulturális kapcsolatok miatt Magyarországon csak a 19. század első évtizedeiben találunk feljegyzést erről a darabról. Buczy Emil (1782–1839), piarista-rendi tanár és gyulafehérvári kanonok azonban nem olvasta Shakespeare szövegét, hanem az angol kiadó, Nicholas Rowe (1674–1718) írásaira hagyatkozva említi egyik, az *Erdélyi Múzeum* tudományos folyóiratban megjelent és a dráma fejlődését tárgyaló cikkében (Buczy 1817: 30). Dávidházi nagyon alapos kutatásokra támaszkodva nyomon követi a magyarországi Shakespeare-kultusz történetét, így tudjuk, hogy a 19. század első évtizedeiben még csekély a magyar érdeklődés Shakespeare vígjátékai iránt. Olyannyira, hogy a *Szentivánéji álom* nem is jelenik meg a Magyar Tudományos Akadémia 1831. évi jegyzékében a lefordítandó Shakespeare-művek között. Az első szövegalapú említést Vörösmarty Mihály teszi 1837-ben a *Dramaturgiai töredékek* című tanulmányában, ahol hivatalos magyar fordítás híján *Nyárközépjé álma* címmel szerepel (Vörösmarty 1837: 44). Vörösmarty tervei között volt a színmű lefordítása, erről tanúskodik Petőfi egyik, 1848. február 10-én kelt, Aranyhoz írt levele:

Shakespearet erősen fordítjuk Vörösmartyval, én e hónapban „bevégzem „Coriolánus”-t, már a negyedik felvonás vége felé járok, Vörösmarty „Lear”-ez. Én „Coriolan”-on kívül még okvetlen lefordítom „Rómeó”-t, „Othelló”-t, „III. Richárd”-ot, „Athenei Timon”-t, „Cymbelin”-t, s talán „IV. Henrik”-et és a „Téli regé”-t; Vörösmarty „Lear”-en kívül „Macbeth”-et, „Hamlet”-et, „Viola”-t, a „Nyáréji álmot” s még nem tudom mit. (Alföldi 2001: 26)

Ezen az utaláson kívül azonban nincs más nyoma Vörösmarty fordításának. A fent idézett levél további soraiban Petőfi arról panaszkodik, hogy a kiadó ígérete ellenére nem veszi meg a fordításait, bár lehet, hogy kinyomtatják, és a fordítók jövedelméből levonják a költségeket, de nem tudják, hogyan lesz még. Így könnyen elképzelhető, hogy Vörösmarty végül hozzá sem fogott ennek a vígjátéknak a lefordításához.

A színház iránt érdeklődő fiatal Arany már jóval fordítói munkái előtt is ismerte Shakespeare-t. Gyulai Pálnak 1855. június 7-én Nagykőrösről küldött, majd Toldy Ferencen keresztül az MTA kéziratárába került önéletrajzában említi, hogy amikor tanárai megtudták, hogy jeles diákok színészi pályára szeretne lépni, nem elleneztek. Sőt egyikük, Sárváry Pál (1765–1846) debreceni professzor, az MTA levelező tagja meghallgatta és biztatta is: „Erdélyi, pártfogóm, mit sem szólott ellene, sőt az agg Sárvári magához hívatott, szavaltatott (akkor szép csengő hangom volt) és énekeltetett, s elégtelen ajánlotta: ‘Csak Sekszpírt! Sekszpírt domine!’” (Arany 1888a: XLI). A tanácsot megfogadva Arany elkezdett Shakespeare-t olvasni, először német fordításban. Nem csoda, hogy Arany első Szentivánéji-fordítása egy német szöveg alapján készült el valamikor az 1830-as évek végén vagy az 1840-es évek elején. Arany azonban nem volt elégedett ezzel az első, Christoph Martin Wieland (1733–1813) német fordításából készült próbálkozásával. Tudjuk ezt abból a keltezés nélküli (talán 1844-ből származó) levélből, amelyet Szilágyi Istvánnak (1819–1897) küldött válaszként:

Kedves Barátom Uram!

A Nyáréji álmat csakugyan megtaláltam, a padláson, eső-víztől átázva, összepeénészedve, s mivel összefűzve sem volt, annyira széthányva, hogy mesterség volt összeszedni. Ily alakban, mint olvashatatlant, el nem küldhettem: használtam tehát hosszas betegeskedésem hidegleléstől szabad óráit, s letisztázva íme küldöm. Azonban csalatkoznék ön, ha benne egyebet, mint nyelvgyakorlati próbafordítást képzelne. És darabos ez is, mert Shakespeare tömött stíljével nem én, kezdő, de a nagy Wieland is ugyancsak küzdve birkózik, hogy a bővebb, s egyszersmind rokon német nyelvre bár – áttehesse. Azonban a darab menetét, velejét belőle föl lehet talán fogni, annyival inkább, mivel szolgál fordításom, a Wielandétól – hanem ha erős szükség esetében – távozni nem mert. S a jambusok? – a hogy lehetett. Miattok kitévelt nyomorítani nem akartam. (Arany 1888b: 3–4)

Ez a „szolgai” és „nyelvgyakorlati prózafordítás” nem is maradt fenn. Ha Arany el is küldte, eltűnt vagy megsemmisült, mert a továbbiakban nem lehet nyomát találni. A Shakespeare születésének háromszázadik évfordulójára való készülődés azonban Magyarországon is lendületet adott a fordításoknak. Tomori (Teodorovits) Anasztáz

(1824–1894) matematikatanár, Arany tanártársa a nagykőrösi református gimnáziumban hirtelen mesés örökséghez jutott, amelyet a magyar művelődésnek és tudománynak kívánt szentelni. Az ő ötlete volt – többek között – egy teljes Shakespeare-kiadás is, így komoly anyagi támogatásával 1858-ban elkezdődött a forráskiadások és fordítók keresése az első magyar nyelvű Shakespeare összkiadáshoz. A nagyszabású munka elveinek kidolgozását Aranytól kérte, aki emellett fordítói feladatot is kapott: a *Szentivánéji álom*, a *Hamlet* és a *János király* magyarra ültetését. Gyulai Pálnak így számol be a munka kezdeti szakaszáról 1858. december 22-én:

A Shakespeare-fordításba csakugyan engem is bevontak. Sokat tőlem hiába várnak, de megkísértem, egyet vagy kettőt, ha lehet, lefordítani. Most a Nyáréji álmat nézegetem, de veszett nehéz munka. Majd fele rímelt jambus, nem is számítva a rövid dalokat, melyek még foglyosabbak. (Arany 1889: 52)

A Kisfaludy Társaság 1860-ban vette kézbe a készülő Shakespeare-kötet ügyét. A munkálatok szervezésére alakult Shakespeare Bizottság Tomori és Arany véleményét is figyelembe véve jelölte ki a fordítás alapjául szolgáló szöveget (Deliuss-kiadás, vö. Paraizs 2017: 137–138), hogy minden fordító jó minőségű és egységes angol nyelvű szövegből dolgozzon. A Bizottság 1863. november 26-i ülésének jegyzőkönyve tanúskodik arról, hogy öt év megfeszített munkával Arany befejezte az immár angol szövegből készült fordítását: „Arany János igazgató tudósítván a társaságot, hogy Shakespeare Midsummer Night’s Dreamje fordításával elkészült – mit a gyűlés örvendetes tudomással vett, – felolvasá belőle a harmadik felvonást” (K.T. 142–143, 1. pont alatt).

Arany fordítása végül a *Szent-Iván éji álom* címet kapta. Egy része, a III. felvonás 1. és 2. jelenete mutatványszöveggként jelent meg a *Koszorú* folyóirat 1864. április 10-i számában (2. évf., I. félév, 15. szám, 348–353), majd teljes terjedelmében a várva várt *Shakespeare színművei* 1. kötetében (Pest, Kisfaludy Társaság, 1864). A nyomtatott kiadást megelőzően, 1893 decemberében azonban a szöveg színházi példánya már a színházhoz került Egressy Gábor (1808–1866), a Kisfaludy Társaság színész-rendező tagjának személyes közvetítésével. Az ősbemutatóra 1864. április 23-án került sor a pesti Nemzeti Színházban Szigligeti Ede rendezésében. A darab fogadtatásáról Bayer részletesen ír *Shakespeare drámái hazánkban* című színháztörténeti munkájának 2. kötetében. Eszerint a darab szép sikert aratott több előadáson is, bár „a magasztalók karába belévegyült egy-egy dissonáló hang s a színi előadás is azt éreztette, hogy előadónk elszoktak a művészi fordítások finomságától [...]” (Bayer 1909: 99). Ehhez képest Egressy jóval kritikusabban fogalmaz a bemutató előadásról, amelyen ő maga Oberont alakította. Szász Károlynak írt egyik kiadatlan levelében olvashatjuk:

A mi színházi ünnepélyünk nem ütött ki úgy a mint én óhajtottam volna. A ház telve volt nagyon mind a kétszer, ma is megtelik úgy félig-meddig: de sem a kiállítás, sem az előadás (az első) nem lehetett kielégítő. A túlbuzgóság nervózusokká tett bennünket, előadókat s egyik hiba a másikat érte. Szörnyű dúlást vittünk véghez a szövegen, a mi, barátunkat a fordítót, a ki jelen volt, desperatussá tehettem. Azóta még nem találkoztam veled, de bizonyos vagyok benne, hogy kedélye ettől a kellemetlen hatástól egy hónapig sem fog megszabadulni. Másfelől a kiállításban s elrendezésben nem volt semmi poézis. [...] Egyébiránt ily kiállításához nekünk sem gépezetünk, sem diszitóink nincsenek. (1864. április 25. In: A Várszínház 1991. december 2-i bemutatójának műsorfüzete)

Egressy éles önkritikája ellenére az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet online adattára szerint a *Szentivánéji álom* a leggyakrabban játszott Shakespeare-darab. Arany munkája mintegy százharminc évig nagyra becsült, és az egyetlen elfogadott fordítás volt.

Az 1990-es évektől kezdve azonban színházi paradigmaváltás történik, és a színházak nagyon gyakorlatias felkérésére Shakespeare drámái újrafordítások formájában kezdik reneszánszukat élni. A korábbi klasszikus fordítások helyett egy új elv, a „színpadra fordítás” (Nagy 2010) jegyében jönnek létre Shakespeare darabjainak új fordításai, amelyek a mai nyelvhasználatot adaptálják a reneszánszkori Shakespeare-drámák témavilágához. Bármennyire is eszményítették sokáig, Arany Szentivánéji-fordítása sem kerülhetett el a „felülvizsgálatot”, bár az elején még kíméletesen zajlik a folyamat. A sort valójában már 1980-ban elkezdte Eörsi, aki Ács János, a kaposvári Csiky Gergely Színház rendezőjének kérésére modernizálja az Arany-féle klasszikusnak számító fordítást, mivel a rendezői elképzelés minduntalan zátonyra futott a több mint százéves szövegen (Eörsi 1994: 86). „Illő elfogódottsággal láttam munkának, úgy éreztem magam, mint aki tündérbertben bolyongva attól retteg, hogy rátör a halandók szükséglete” – írja utószavában (Eörsi 1994:86). Eörsi tehát kezdetben egyszerre bátor és bátortalan hozzányúlni Arany szövegehez, de a munka előrehaladtával belátja, hogy a modernizálás elkerülhetetlen:

A XIX. századi magyar irodalom általános prudériája és ezen belül Arany János különlegesen univerzális szemérmessége sehogy sem hangolódhatott rá a shakespeare-i erdő sötét humorú iszonyára. Így hát – hála Arany felülmúlhatatlan nyelvi erejének – bővöltes magyar mesejáték született, mely – legalábbis így vélem – szellemében közelebb áll a Csongor és Tündéhez, mint az eredeti darabhoz. (Eörsi 1994: 86)

Ugyanakkor Eörsi nem változtat Arany mesterember-jelenetein, meghagyja Zuboly nevét és néhány régies múlt idejű igealakot, ily módon is tisztelettel adózva Aranynak.

Még szintén az 1980-as években, egészen pontosan 1984-ben Emőd György színész-rendező is készít egy Aranyra már sokkal kevésbé támaszkodó fordítást a győri Kisfaludy Színház részére saját rendezéséhez. A korabeli színikritika így örökítette meg Emőd vállalkozását:

A győri Kisfaludy Színházban Emőd György rendező akart valamit, és nem is keveset a *Szentivánéji álommal*. Figyelemre méltó pályakezdése után ez várható is volt – az azonban meglepetés, hogy az ambiciózus rendező koncepciója megvalósításához első lépésként újrarendezte a drámát. Egyszerűen hangzik: elővette az eredeti angol szöveget, s minden bizonnyal Arany János fordítását is – és lefordította a művet. Ha tekintetbe vesszük, hogy még alig nyugodott le a vihar Eörsi István modernizálása körül, akkor ez istenkísértés. Mindenképpen az.

Emőd György fordítása – ami az egészet, a szöveget, s benne a drámát illeti – sikerült. Az alapos összehasonlító olvasás során kitűnik, hogy szinte egyetlen sor se egyezik a korábbi fordítással, s ha igen, ott nyomós oka van. A tiszteleten és a tapintaton kívül nyilván a józan ész is azt diktálhatta, hogy az „Ide nekem az oroszlánt is!” ne változzék, valamint szintén őrizze régi formáját néhány szállóige s közismert sor. (Csáki 1984: 23)

1993–94-ben Csányi szintén saját rendezéséhez dolgozza át Arany fordítását, mert saját bőrén tapasztalja meg, hogy az előző évszázadban készült magyar szöveg „bár szép és művészi részeket tartalmaz, a mai közönség számára nem érthető” (Szele 2008: 54). Csányi újrarendezte a mesterember-jeleneteket, és bravúros előadást hoz létre alkalmi társulatával a Merlin Színházban, amelyhez a díszletet is ő tervezi. Az 1994. május 6-i bemutató kimagasló szakmai és közönségsikert aratott, és a produkció a továbbiakban is számos díjat nyert. De Eörsi és Csányi legnagyobb érdeme talán mégis az, hogy – mély tisztelettel ugyan, de – kényszerítve érezték magukat fittyet hányni az Aranyfordítás érinthetlenségére, és ezzel megnyitották az utat az akár merészebb újrarendezéseknek is.

Nádasdy 1995-ben Gothár Péter felkérésére készült fordítása már egyértelműen nem Arany-átdolgozás, hanem egy teljesen új nyelvezetű, a mai nézőhöz szóló, több helyütt provokatív szöveg. Nádasdy teljes mértékben meg akart felelni a hallás utáni érthetőség követelményének. Ennek ellenére úgy véli, hogy fordítása „rendes, kosztümös fordítás” – idézi Goron (2011).

A kolozsvári születésű költő, műfordító Jánosházy nagy Arany-tisztelő. Marosvásárhelyen megjelent fordítása kicsit visszakanyarodik a klasszikushoz, és mintha ellenpólusa akarna lenni az előző – szerinte – túlságosan is modernizáló törekvéseknek.

Pedig Balogh Géza 2006. évi komplett átdolgozása három előző fordítás alapján teljeséggel indokolt, hiszen egy bábszínházi előadáshoz, Jozef Krofta rendezéséhez kellett adaptálnia Shakespeare művét.

A mai állás szerinti legfrissebb fordítás Gál Tibor – saját szavaival élve – „mű- és szerzőkedvelő” fordítása, amely néhány évig asztalfiókban hevert, mielőtt alapos átcsiszolást követően 2019-ben nyilvánosságra került. Gál előszavában ír fordítói koncepciójáról: „Formai hűségre törekedtem, a verssorok számát, a jambus és a trocheus váltakozását és a rímelést igyekeztem betartani” (Gál 2019: 1). A szöveg mindenképpen jelentős figyelmet érdemel, és kíváncsian várjuk a jövőjét, mert bár a szöveg nem konkrét színházi felkérésre készült, mint az előzőek, a színpadra vitel lehetősége mindvégig fontos szempont volt a fordító számára.

A *Szentivánéji álom* új magyar fordításairól szóló tanulmány első részét zárhatjuk azzal a megállapítással, hogy Arany érdemeit elismerve az 1980–90-es évektől kezdődően több fordító próbálkozott kompromisszumos megoldásként Arany-adaptációként újra fordítani a művet, megjelent azonban az a fordítási irány is, amely dekanonizálja a nagy klasszikust, és egyetlen fő szempont figyelembevételével kezeli az angol szöveget: hogyan tudná a mai színházi rendezőknek a Shakespeare-szöveggel kapcsolatosan felmerülő nagyon gyakorlatias igényét kielégíteni, és a reneszánsz nyelvet a mai nézők nyelvhasználatához a lehető legközelebb hozni. A tanulmány második részében a fordítók koncepcióját és nyelvi megoldásait vetjük össze, hogy megállapítsuk, melyik fordító milyen mértékben vállalt újító vagy éppen kevésbé modernizáló stílust.

Források

- Shakespeare, William 1984. *Szentivánéji álom*. Emőd György fordítása. Győr: Kisfaludy Színház.
- Shakespeare, William 1994. *Szentivánéji álom*. Arany János fordítása. Budapest: Helikon Kiadó.
- Shakespeare, William 1993. *Szentivánéji álom*. Eörsi István fordítása. Budapest: Cserépfalvi Kiadó.
- Shakespeare, William 1994. *Szentivánéji álom*. Csányi János fordítása. *Színház* 1995/1 drámamelléklet.
- Shakespeare, William 2012. *Szentivánéji álom*. Nádasdy Ádám fordítása. Budapest: Magvető Kiadó.
- Shakespeare, William 2001. *Szentivánéji álom*. Jánosházy György fordítása. *Látó*, 2001 (XII. évf.), 8–9. <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=343> (Letöltve: 2020. 01. 15.)

Shakespeare, William 2019. *Szentivánéji álom*. Gál Tibor fordítása. <https://mek.oszk.hu/2000/20028/20028.pdf> (Letöltve: 2020. 03. 08.)

Irodalom

- A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei, 1860–1870. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 5769.
- Alföldy Jenő (szerk.) 2001. *Olvastam, költőtárs... Arany és Petőfi levelezése prózában és versben*. Budapest: Neumann Kht. <https://www.mek.oszk.hu/06100/06126/html/index.htm> (Letöltve: 2019. 11. 26)
- Arany János 1888a. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezései*. I. kötet: *Arany János hátrahagyott versei*. Szerk. Arany László. Budapest: Ráth Mór.
- Arany János 1888b. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezései*. III. kötet: *Arany János levelezése író-barátaival*. Szerk. Arany László. Budapest: Ráth Mór.
- Arany János 1889. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezései*. IV. kötet: *Arany János levelezése író-barátaival*. Szerk. Arany László. Budapest: Ráth Mór.
- Bevington, D. 2019. A Midsummer Night's Dream. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/A-Midsummer-Nights-Dream-play-by-Shakespeare> (Letöltve: 2019. 11. 15.)
- Bayer József 1909. *Shakespeare drámái hazánkban*. Pest: Kisfaludy Társaság.
- Brooks, H. F. (szerk.) 1979. *A Midsummer Night's Dream*. The Arden Shakespeare, 2. sorozat. London: Methuen & Co.
- Buczy Emil 1817. A' tragoedia legfőbbje a görögöknél 's mostani állapotja. *Erdélyi Múzeum* IV/9: 3–36.
- Campbell, O. J. (szerk.) 1966. *The Reader's Encyclopedia of Shakespeare*. New York: Thomas Y. Crowell Company.
- Csáki Judit 1984. Mindenki éberem. A Szentivánéji álom Győrben. *Színház* XVII. évf., 6. szám (1984. június): 23–26.
- Dávidházi Péter 1989. „Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Goron Sándor 2011. Eörsi, Jánosházy, Nádasdy versus Arany, avagy a 19. századi nyelvhasználat és a „színpadra fordítás”. *Helikon* XXII. évf., 18. (584.) szám (2011. szeptember 25.). https://regi.helikon.ro/index.php?m_r=2678 (Letöltve: 2020. 01. 28.)
- Nagy Gergely Miklós 2010. Mr. Shakespeare magyar hangjai. Könyvkritika Szele Bálint: *Társalogni avval, aki bölcs*. 11 *Shakespeare-interjú* c. könyvéről, Ráció Kiadó, 2008.

<http://www.revizoronline.com/hu/cikk/2100/szele-balint-tarsalogni-avval-aki-bolcs>
(Letöltve: 2020. 01. 28.)

- Paraizs Júlia 2017. A Szentivánéji álom-fordítás többnyelvű kritikai kiadásáról. In Gábori Kovács József – Major Ágnes (szerk.): „...és palota épül a puszta beszédből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*. Budapest: reciti. 135–144.
- Twynning, J. 2012. *Forms of English History in Literature, Landscape, and Architecture*. New York: Springer Nature.
- Vörösmarty Mihály 1837. *Dramaturgiai töredékek*, I. kötet. Budapest: Atheneum.